

Balša BRKOVIC*

KAKO DANAS ČITATI NJEGOŠA**

Apstrakt: Nerazumijevanje koje proističe iz neadekvatnih interpretativnih modela jeste zapravo najdublje nerazumijevanje. Crna Gora je bitno drugačija u odnosu na prije pedeset, a kamoli sto pedeset ili dvjesta godina. Svijet je, takođe, bitno drugačiji. A mi o Njegošu u mnogo čemu govorimo kao što su govorili naši preci prije jednog stoljeća. Ne samo što govirimo kao oni već Njegoša i tumačimo kao oni. To je, u najkraćem, neoprostivo. Velikog pisca isključiti iz mijena kroz koje prolazi svijet, kroz koje prolazimo mi sami, isto je što i odreći ga se. Šekspir i Servantes rastu sa Evropom, oni su živi pisci koji se „izjašnjavaju” o ključnim pitanjima moderniteta, jer imaju valjane čitaoce. Mi smo svog najvećeg pisca osudili na sklerozu, uskratili mu pravo da bude sa nama. Ne da je prisutan parolama i besramnom političkom upotrebom, već onim važnim informacijama, koje nerijetko spajaju racionalno i emocionalno ili učine da jasno bljesne neizrecivo, a koje nam mogu dati samo istinski, samo najveći umjetnici.

Ključne riječi: čitanje, svijest, kontekst, magija, konflikt, konstituisanje, ključna pitanja

I UVOD

„Crnogorci me nijesu upoznali”, glasi predsmrtna rečenica koja se pripisuje najvećem među Crnogorcima.

Ta rečenica — bila apokrifna ili stvarna — govori mnogo toga. Nije to samo predsmrtni žal onoga koji je vidio dalje od drugih.

Kojega Njega to Crnogorci nisu upoznali?

Jeste prijekor. Jeste packa svojim.

Ali, ja prije svega u toj rečenici vidim tugu pjesnika. Onoga koji zna da je najviše od svega — Pjesnik, i da sve ovo drugo nije isti red veličina. Ni Vladika, ni Gospodar, ni vojnik, ni nacionalni radnik. Nema nacionalnog posla

* Balša Brković, književnik, Podgorica

** Besjeda održana 22. juna 2017.

koji je ravan njegovom učinku — proširio je prostor sopstvenog jezika, a „jedan jezik je velik onoliko koliko se na njemu može široko misliti” (V. Sutlić).

A taj On, Pjesnik, Crnogorcima je u suštini bio nepoznat. Za života: njegovo pjesništvo je bilo, danas bismo rekli — regionalni fenomen. On u Crnoj Gori gotovo da nije imao publiku. Zato se i samoimenovao — Pustinjač cetinjski. Jer on vidi — možda i jedini među svojim — kakva je pustinja Crna Gora. Crnogorci njegovog doba su cijenili njegovo pjesništvo jer su vidjeli da ugledni izvanjci tome pridaju veliku važnost, a ne zbog istinskog razumijevanja / estetskog užitka.

Vjerujem, dakle, da je ova rečenica refleks nerazumijevanja koje mu je pripadalo kao Pjesniku.

Danas, sto šezdeset šest godina kasnije — da li je nerazumijevanje između Crnogoraca i najvećega među njima i dalje na sceni. Je li se što promijenilo od te tužne izjave...

II ČITANJE I SVIJEST O KONTEKSTU

Kako je jedino moguće upoznati jednog pjesnika?

Čitanjem, estetskim iskustvovanjem njegovog teksta. I već tu, na prvoj stepenici, imamo problem sa Njegošem. Naime, Njegoš se mnogo manje čita nego što bi se dalo zaključiti po njegovoj prisutnosti u svakodnevici zahvalnog potomstva.

Tekst može da živi (da jeste) na dva načina: fiksirani, štampani tekst, knjiga — kao znakovna konstelacija koja vas poziva na igru. Ta mentalna igra zove se interpretacija. Podrazumijeva sadejstvo Teksta i Čitaoca. To je model koji čini da tekst zaista živi — u do vijek novim tumačenjima i doživljajima.

Drugi modus postojanja teksta je usmeno prenošenje. Učenje „napamet”. Naizust, rekli bi Njegoševi junaci. Tada nema sadejstva — tekst mehanički postaje dio jedne svijesti. Nema ni interpretacije — ona ide kao motivacija za učenje — objašnjenje zašto se *mora* naučiti. Interpretacije nema i s razloga što takav tekst zadobija status Svetog teksta, a to još više umanjuje ili sasvim ukida zonu bilo kakvog tumačenja. Ta vrsta svodenja tekst unižava i pretvara u površnu informaciju, koja nerijetko i sakriva važnije informacije. Iako izgleda živ, tekst zapravo umire. Postaje neka vrsta zombi teksta. Prividno živ, nastanjen utvarama...

Je li nam ovo odnekud poznato? Nije li takav — pop Mićo. Njegoš je bje-lodano pokazao ne samo razoran/humoran učinak već i sklonost Crnogoraca takvom modelu prihvatanja teksta.

„Amanat mi, ja je i ne čitam,
niti mi je knjiga za potrebu”, veli pop Mićo.

Ovaj detalj, ova „kritika usmene kulture” je još jedan kamičak za mozaik Njegoševe spisateljske veličine: on demaskira model čitanja koji će zadesiti i njega samoga. Ali, kad nema ko da je pročita, svaka riječ je uzaludna.

Dakle — Njegoš već na elementarnoj razini prisustva ima problem sa Crnogorcima i njihovim raskošnim nerazumijevanjem.

Sljedeća važna napomena povodom čitanja kao takvog je — pitanje konteksta i distance. Greška (i falsifikacija koja iz toga slijedi) previdanja konteksta posebno je vidljiva u naše vrijeme, dobrim dijelom zahvaljujući prirodi epohe. Diktat političke korektnosti obesmislio je pravilno kontekstualizovanje, na čemu, uostalom, počiva i historiografski diskurs. Dešava se to zahvaljujući tome što kulture koje do zahtjeva političke korektnosti nisu došle svojim razvojem, već mehaničkim preuzimanjem, nerijetko ovaj mehanizam koriste za razne forme samoobmanjivanja i neodgovornosti. No, politička korektnost nema što da traži u književnosti. Nema te političke korektnosti koja smije i može obesmisлити (ili ukinuti) „gnjev Ahileja” ili „ludilo” Hamleta.

Odgovorno čitanje (po tekst, prije svega) podrazumijeva svijest o vremenu kada je nastalo i kontekstu u kojem djelo dobija puni smisao/razumijevanje.

Dramski spjev *Gorski vijenac*, objavljen 1847, dio je jedne živopisne i bremente epohe. Puno razumijevanje nije moguće bez svijesti o zeitgeistu.

U Beču u kojem je djelo pečatano, naredne 1848, izbiće jedna od revolucija koje su u priličnoj mjeri promijenile Evropu. Cijeli kontinent je u ekstazi — otkriven je nacionalizam, koji uz slatku pomoć njemačke idealističke filozofije najednom izgleda kao vrhunac svjetskoga duha. Naravno, u pitanju je obmana: parohijalni duh je našao način da pobijedi, rečeno tojnbijevskim jezikom. Nacionalizam je moćno oružje nove klase, buržoazije, u velikom poslu razaranja feudalizma. Koji će biti okončan tek 1918, propašću evropskih carstava (Rusija, Austrougarska, Turska, Njemačka). Nacionalizam emocionalno regrutuje ogromne mase, što daje vjetar u jedra zamahu demokratije. Samim tim i duhu manipulacije, jer nagovještava se doba u kom će propaganda i mediji igrati važniju ulogu nego ikada prije. Jedna od političkih priča koje se odvijaju na ovom fonu u onodobnoj Evropi je i — južnoslovenska.

Da ne ulazimo u sve finese južnoslovenske političke emancipacije, ali važno je napomenuti da su Južni Sloveni tada, sa paradoksalnim izuzetkom Crne Gore, pod vlašću dva umiruća carstva. Dok su austrougarski podanci imali tuđinsku, ali istovjernu vlast, dotle je situacija sa ostatkom južnoslovenskog prostora bila unekoliko drugačija. Otomanska imperija je već bolesnik sa Bosfora, ali i dalje, u kontekstu balkanskih prilika, nesumnjivo moćna. Njen odlazak sa ovih prostora nije samo stvar povlačenja granica već i prostor za dej-

stvo viševjekovnih kulturoloških inercija. Pri svemu tome značajan dio slovenskog stanovništva je prihvatio islam.

Ali, za pravilno shvatanje *Gorskog vijenca* važno je znati da ogroman dio slabo obrazovanog, nepismenog naroda, predvođen crkvom, ima potpuno krivu sliku o svojoj braći islamskog zakona. Precjenjuju, naime, uprojektovanu nostalgiju za „starom” vjerom. Takvo što ne postoji, a to jasno potvrđuju i Njegoševi turski likovi u *Gorskom vijencu*. Ali, to je bio jedan od mehanizama da se učini nemoguće — legitimizuje i psihološki opravda nasilno pokršćavanje — koje se, makar kao diskurs, a nerijetko i krvava praksa, svako malo prizivalo.

Dio ovih pitanja, izvjesno, muči vladiku Danila.

U najkraćem — *Gorski vijenac* nastaje u vrijeme južnoslovenskog nacionalnog konstituisanja. Njegoševa namjera nije skrivena, naivno je prvoplanska, čak — on želi da djeluje za južnoslovensku stvar. Osjeća duh vremena. Jedna od prvih glava koje su sanjale Jugoslaviju — njegova je.

Književni kontekst je nesumnjivo romantičarski, politički nacionalno-oslobodilački, a dominantan diskurs antiotomanski, što ne znači nužno i antiislamski, a što je nedavno lijepo pojasnio profesor Enver Kazaz.

Uostalom, od banalnosti antiislamskog stava Njegoša brane stihovi izuzetne ljepote a kojima se, kroz usta njegovih likova, veliča islam i islamska kultura. Da je odista baštiniio antiislamski osjećaj, teško da bi mogao napisati stihove poput ovih, kada, kroz usta Mustaj-kadije, čujemo njegovu odu prijestonom gradu:

„Sto putah sam u mojoj mladosti
 iz mindera u zoru hitao
 na tvoj potok bistri i čudesni,
 nad kojijem ogleduješ lice
 ljepše sunca, zore i mjeseca.
 U nebu sam, u moru, gledao
 tvoje kule i ostre munare,
 s kojih su se nebu podizali
 u svanuće, u divnu tišinu,
 hiljadama svešteni glasovi,
 glaseć nebu ime svemoguće,
 zemlji ime strašnoga proroka.
 Kakva vjera da se s ovom mjeri,
 kakav oltar bliže neba stoji?”

III KOSOVO I „SNAGA TURSKE MAGIJE”

Kosovo iz *Gorskog vijenca* ne pripada nijednoj drugoj geografiji ni istoriji doli poezijskoj. I kao takvo, ono je jedan od ključnih simboličkih impulsa u tekstu. To nije Kosovo neke konkretne stvarnosti, već topos iz moćne narodne poezije — koja upravo u Njegoševo vrijeme, zahvaljujući Vukovom veličanstvenom sakupljačkom radu, počinje da živi kao fiksirani tekst — topos koji je mnogo više od bilo koje geografije ili stvarnosti. Rodno mjesto mitskog poraza, katalog velikaških nepočinstava i nesloge — nešto što će se ispostaviti kao zahvalan nacionalni doping spakovan u veliku usmenu tradiciju. U nacionalnoj dijalektici Poraz će roditi Pobjedu, a novi prvaci ne smiju biti nesložni... itd., ta priča je uvijek i na svim meridijanima ista.

Za našu priču, međutim, važno je nešto drugo. Taj diskurzivni paket je, rečeno jezikom savremene industrije, „gotovi proizvod”. Njegoš pjesnik taj „gotovi proizvod” preuzima iz memorije sopstvenog jezika, ali i od živopisnih savremenika, poput Sarajlije, koji u tom vremenu formulišu kosovski mit za novu političku upotrebu. (Kao najubjedljivije objašnjenje logike rađanja mita na našim prostorima pozivam da pažnju posvetite studiji Miodraga Popovića „Vidovdan i časni krst”, 1976. Nezaobilazan tekst u bilo kakvom pokušaju da se objasni dejstvo mitova kod Južnih Slovena. Jedan od trijumfa analitičkog duha moderniteta.)

Istinski pjesnik je ispod svega toga, ispod bilo koje ideološke ili nacionalne floskule, ili mode, ma kako ona u nekim epohama bila zavodljiva. I opisala pun luk: bila je himna oslobođenja prije sto pedeset godina, a postala je refren porobljavanja u nekim epizodama savremene istorije. Neko će reći — kako je to moguće. Nije to niti neobično, niti rijetko. Kontekst mijenja riječi, ono što je jednom tragedija, uglavnom se ponavlja kao farsa... Njegoš, veliki pjesnik, ako ga ima, a ima ga — mora biti negdje drugdje. Ne u propagandno-citatno-aktivističkom sloju svoga djela — legitimnom ili nespornom, kako hoćete, ali, ovdje se on, taj diskurzivni sloj, našao u ulozi onog drveta od kojeg se ne vidi šuma, kako kaže poslovica.

„Kako se fascinantan krug turske magije još uvijek nije ugasio u našim svijestima, više od svega govori Njegoš, čije parole još danas ubiru pljesak sa otvorene scene, kao da se u ‘Gorskom vijencu’ govori o neposredno živim političkim problemima, a ne o jednom historijskom motivu na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće”, primijetiće, lucidno kao i obično, Miroslav Krleža 1952. godine.

U *Gorskom vijencu* Njegoš pjesnik je, prije svega, u jeziku, zanimljivom humoru, kreativnom zamahu bez presedana na našim prostorima, moćnim i efektnim moralnim alegorijama, prepoznatljivom stihu, književnim rješenji-

ma koja su katkad odista inventivna, ali i jednoj prikrivenoj polemici između hrišćanskog i paganskog...

Dakle, hajde da potražimo ispod onog sloja koji je dominantan u javnom bavljenju Njegošem, dakle, ispod nacionalno-propagandnog sloja, da potražimo pjesnika, da vidimo kakva pjesnička rješenja odabira, kako se igra, kakve još informacije daje a koje ponekad ne vidimo od onoga što je isuviše vidljivo.

Ergo, Njegoš nije, kako je to Andrić volio da vidi, kreator ili tragični junak kosovske misli, već samo jedan među mnogima, vjerovatno i najtalentovaniji provodnik toga mita u epohi u kojoj je taj mit (ipak, teško da je *mit* prerastao u *misao*) imao određenu funkciju.

Na koncu, vjerujem da nakon temeljnih objašnjenja Njegoševe filozofije odbrane, koja nam je u nekoliko radova ponudila profesorica Tatjana Bečanović, niko nema pravo reći da ne postoji valjana kontekstualizacija odbrambenog/identitetskog diskursa u cjelokupnom Njegoševom djelu.

IV HRIŠĆANSKO-PAGANSKI KONFLIKT

Postoji nekoliko slojeva u kojima možemo pratiti jedan konflikt koji se u klasičnim interpretacijama najradije previđa ili tek ovlaš dotiče. Ne uklapa se u simplifikovanje koje je povodom Njegoša postalo manir, ali i narušava „poželjnu sliku” kandidata za sveca. To je sukob paganskog i hrišćanskog svjetonazora, u kojem eksplicitno trijumfuje onaj paganski.

Vladika Danilo je hrišćanski episkop i nema sumnje da mu je savršeno jasno koliko je čin istrage duboko antihrišćanski. Ako ne i drugim Crnogorcima, njemu to mora biti problematično. I zato se on muči. Ako se odluči za istragu, on napušta principe vjere koju propovijeda. To je srž Vladičine drame.

Ko je „zloduh” sa njegove strane? Iguman Stefan. Takođe sveštenik. Ali, koji nema dilema... Njega ne muče, utisak je, etička pitanja povodom mogućeg bratoubilaštva. O čemu se radi? Kako dva hrišćanska duhovnika mogu biti na tako različitim pozicijama?

Hajde da u potrazi za mogućim objašnjenjem pogledamo jednu neobičnu epizodu. Pred kraj spjeva, dok se čekaju vijesti o događajima — Vladika i Iguman su sami, sa nekoliko đaka. Blagi je dan. I pazite o čemu pričaju. Najednom, Iguman kaže, ničim konkretnim motivisan:

„...pa se čudim za Novu godinu,
što je danas ošćela ljudima?
Rašta nije s početkom proljeća,
kad se sunce sa juga povrati

i kad počnu dnevi napredovat,
kad se zemlja obuče zelenju
i stvar svaka kad na njoj dobije
novi život i vid sasvim novi?

VLADIKA DANILO
Svejednako, tada ali danas,
vrijeme će svojim tokom hodit;
a ovo su stari uredili.

IGUMAN STEFAN
Ko je, da je, nije ugodio”.

Razgovor prekida momče koje ulazi sa izvještajem sa terena. Što imamo ovdje?

Iguman zastupa „proljećnu” Novu godinu, „venecijansku” Novu godinu, kako su je zvali u Crnoj Gori, koja se slavila 1. marta. U nekim djelovima Crne Gore, kažu historičari, taj se običaj održao do osamnaestog vijeka. Starac pjesnički uzneseno govori o buđenju prirode, o životnoj cikličnosti... Vladika jasno staje na stranu hrišćanskog crkvenog kalendara jer su tako „stari uredili”, ali sa sviješću da će „vrijeme svojim tokom hodit”.

(Jedna napomena: ovaj stih — „vrijeme će svojim tokom hodit” donosi neku vrstu relativizacije pitanja, otkriva nad-perspektivu. A ukazuje se Vladika Filozof. Upravo taj Filozof će u konkretnoj dilemi pomoći da Vladar nadvlada Duhovnika.)

U sukobu ta dva kalendarska koncepta, sukobu koji je posebno dugo trajao na Mediteranu (Mediteran je civilizacijski palimpsest, i takvi procesi se uvijek odigravaju), nauka vidi odbljesak pagansko-hrišćanske tenzije. Tako da Vladika zastupa hrišćanstvo lišeno paganskog sloja, dok je Iguman jasno naslonjen na helensku tradiciju, na paganski sloj. Njegova heraklitovska misao, prizivanje cikličnosti i dosezanje svojevrstne prirodne dijalektike (*Volna volnu užasno popire, / o brijeg se lome obdavije*) više djeluje kao šegrtovanje kod predsokratovaca negoli klasična hrišćanska misao. Ali, zašto je taj sukob važan? Jer — izborom da se ide u istragu, trijumfuje paganska ekstaza akcije, trijumfuje homerovska herojska etika, njoj se priklanja i posljednji koji razumije da sve to ne može biti dobro. Iako se, kako vjeruje cijelim bićem, mora učiniti. Iz hrišćanskog u pagansko vodi hrišćanski prvosveštenik.

Vjerujem da ova epizoda sa razgovorom o novim godinama predstavlja jedan od Njegoševih načina da ključeve za razumijevanje prospe kroz svoje dje-

lo. Ukazuje na pjesnika-majstora. Izvjesno, ovakav detalj se ne dešava slučajno, niti pisac neku epizodu smješta tamo gdje je smješta, bez uvjerenja da time jača arhitektoniku ukupne semantičke konstrukcije i, ono ključno, ostavlja čitaocu moguću putokaz. Ovo je jedan od takvih stvaralačkih impulsa.

U hrišćanskom smislu, pristanak na akciju Vladičin je pad. Ali, pad koji se mora prihvatiti. Između ostalog jer je cijena slobode zajednice koju predvodi. Sloboda je kao vrijednost postavljena iznad etike? Vladao pobjeđuje Duhovnika. (Možda su i samom Njegošu bile najteže one životne situacije kada je Vladao imao prednost, morao da ima prednost nad Pjesnikom. Vjerovatno drama vladike Danila ima mnogo onog pjesnikovog najličnijeg.)

Danas takav izbor gotovo da nije moguć, politička zajednica i političko iskustvo jedinke izgledaju bitno drugačije i iz pozicije postmoderne demokratije s početka XXI vijeka teško da možemo pojmiti tu vrstu moralne dileme. Zato današnja „upotreba Njegoša” u praktično-političke svrhe i djeluje tako karikaturalno i otužno.

Kao potvrdu ove teze o Njegoševom nadvladavanju hrišćanskog, pogledajmo jedno zanimljivo mjesto iz Krležine besjede o Njegošu. Krleža insistira na mjeri ljudskosti koja nadvladava „vrhunaravnu Svrhu” u Njegoševom promišljanju svijeta, a što je nedvosmisleno „paganski pol” ove jednačine. Tim čudnije, primijetiće Krleža, budući da je i sam pjesnik bio visoko crkveno lice.

„O tome da čovjek na ovome svijetu životari bijedno osamljen, Njegoš je počeo razmišljati već davno, moglo bi se raći, na početku svoga puta i, otevši se tako poznatoj idealističkoj shemi da ljudsko postojenje na zemlji zamišlja — refleksivno fiktivno — kao sjenku neke božanske vrhunaravne Svrhe, on je smisao zbivanja počeo otkrivati isključivo u čovjeku samom i tako se oslobodio i oprao od mutne i nečiste vrhunaravnosti, a upravo ovo oslobođenje, ova katarza od svih svrhovitih bića višega reda, predstavlja osnovnu formulu za poimanje njegove poetske misli. Ne treba zaboraviti da je Njegoš bio član i predstavnik visoke crkvene hijerarhije, pa upravo ovaj kontrast, da je čovjeka osjećao kao ponosno biće koje je pozvano da pod zvijezdama izvrši prometejske misije u ljudskom smislu, predstavlja tajnu njegove pjesničke riječi.” (M. Krleža, 1966)

V KAKO OD JERETIKA NAPRAVITI SVECA

U ovom svjetlu krajnje bizarno djeluje pokušaj crkve da Njegoša proglasi za sveca. Međutim, to, po Njegoša nije naivan gest. Ulog je njegova književna sudbina. (A pisac druge i nema, rekao bi Danilo Kiš.)

Proglašenje za svetitelja (insitucionalno neuspješno, na svu sreću) bio bi konačan udarac Njegoševom djelu. Njegoš odavno funkcionise kao neka vrsta nezvaničnog sveca, čime je u značajnoj mjeri limitiran i broj čitalaca i kvalitet čitanja.

Njegoš je nedopustivo mnogo puta bio zloupotrijebljen — na fonu one „turske magije” o kojoj govori Krleža. Proglašenje za svetitelja zaledilo bi ga u toj poziciji za sva vremena. Suština njegovog pjesništva postala bi nedostupna. Naravno, ne može se crkvama ulaziti u njihov pogled na stvari, ali, kakav god bio status Njegoša u crkvi, samo ga čitaoci mogu sačuvati na način koji je najvažniji. Kao Pjesnika. A da bi bio Pjesnik, bio je i Jeretik. To je cijena duhovne slobode koju je on platio. Tako stečenu slobodu nikakav crkveni gest mu nema pravo osporiti.

VI IZAZOVI KONSTITUISANJA

Evo još jednog modela pomjeranja perspektive u čitanju.

Na tragu jedne zanimljive opaske profesora Kilibarde o „pjesniku koji zadrijema” pa kaže i ono što se ne uklapa u njegove autorske namjere (ili političke, vjerske ili filozofske ideje) možemo konstatovati na nekoliko mjesta u *Gorskom vijencu* nesumnjivo postojanje onoga što se danas zove suživot i nije (samo) egzistencijalni već politički termin par excellence.

Kada nailaze turski svatovi, serdar Janko konstatuje:

„Ima onđe i Crnogoracah
malo manje nego polovina”.

Nešto prije toga, dok se pregovara sa „Turcima”, govori Skender-aga, kao reakciju na sašaptavanje dva Crnogorca, prije svega zbunjen tokom razgovora i skupa:

„Što je ovo, braćo Crnogorci?
Ko je ovaj plamen raspalio?
Otkud dođe ta nesrećna misa
o prevjeri našoj da se zbori?
Nijesmo li braća i bez toga,
u bojeve jesmo li zajedno?
Zlo i dobro bratski dijelimo.
Kosa mlada na groblje junačko
siplje li se bulah ka Srpkinjah?”

Iz kazanog je jasno da neke forme suživota postoje i da su na neki način potvrđene određenim vremenom. I da to svi prisutni znaju. Niko od Crnogoraca ne reaguje na ovo iskazom koji opovrgava istinitost onoga što je rekao Skender-aga. Od glavara koji su maločas bili skloni sprdnji, humoru (*Ne prelaz mi preko puške, Bajko*), ovdje dobijamo samo (gromoglasnu) tišinu. Niko ga ne pita — koji su to bojevi jer nesumnjivo znaju.

Njegošev pjesnički tekst potvrđuje stvarnost koja ne ide u prilog borbenoj retorici, učestalim pozivima na krv.

Ili, možda nije pjesnik, kako veli Kilibarda, „zadrijemao” i nije mu nikakva informacija „pobjegla”, već upravo, gradeći kompleksnu arhitekturu svoga djela, i ovo spada u ono što se mora reći da bi slika bila potpuna.

I efekat je postignut: nakon ovakvih epizoda, „istraga” izgleda kao još radikalniji čin i to je, vjerujem, bila namjera autora.

I dalje na ovom tragu: a zašto onda taj suživot nije dobar, zašto jednoj strani prestaje da odgovara? Čak se ima utisak da su „Turci” začuđeni intenzitetom crnogorske inicijative. Al', druga se drama sad odvija...

Evo polovine mogućeg odgovora, drugu polovinu donijeće nam nešto kasnije dva ljuta kokota.

Ovdje nam se Njegoš ukazuje kao intuitivni šmitovac. Jer, kristališe se imperativ kao kod jednog od amblematičnih mislilaca XX vijeka, Karla Šmita: neprijatelj me konstituiše.

Ovaj kontroverzni misilac nacističkog backgrounda mnogo je više uticajan nego što je poznat. I paradoksalno (a to mu Bernar — Anri Levi ne može oprostiti) jedan je od najvažnijih mislilaca u bavljenjima prvaka savremene ljevice, ali i jedna od ikona postmodernizma. Čak i ako vam se ne sviđaju njegove teze, ili pak njihove krajnje konsekvence, Šmitu morate priznati razornu analitičnost.

Upravo teza o dosezanju identiteta kroz kreiranje neprijatelja pokazaće se provokativnom za brojne savremene mislioe, na čelu sa Deridom, ali ova se filozofema pokazuje vrlo mogućim ključem za razumijevanje odnosa u *Gorskom vijencu* o kojem govorimo. I ovdje nije presudno da li je nama danas taj koncept prihvatljiv ili nije, određenu težinu ima činjenica da je Njegošev ključni motiv (njegovu razrješenje, zapravo) gotovo saglasan sa jednom značajnom misaonom linijom u (post)modernoj filozofiji.

VII „SPECIJALNI RAT”, ŽENSKO PITANJE...

Epizoda sa „vješticom” je zanimljiva i s razloga što je vjerovatno prvi prikaz tzv. specijalnog rata u južnoslovenskim književnostima. Rat dezinforma-

cijama jedna je od osnovnih metoda savremenog specijalnog, uglavnom medijskog rata. Baba, navodna vještica, posebno je živopisna epizoda. Njegoš je ovdje duhovit, a njegovi antropološki uvidi relevantni. Čini mi se da stanovitu vizuelnu inspirativnost i sugestivnost ove priči potvrđuje i jedna od najljepših slika Voja Stanića.

Kada dođu „3–4 stotine Ozrinićah, Cucah i Bjelichah” i dovedu babu vješticu, scena je grandiozna. Govori se o nekoliko stotina ljudi, samo što nije puklo, bratstva zakrvljena... Kada glavari zatraže objašnjenje, pojavljuje se — baba koja tvrdi da je vještica.

Baba je neobično ubjedljiva, priča dobro pripremljenu priču — odlučila je da se otkrije, ali i sve druge koje su vješticiarile sa njom. Postavka djeluje krajnje ozbiljno — gnjevni narod, ubjedljiva baba...

Ali, gotovo da je zabavno koliko glavari nemaju strpljenja za sujevjerje, premda se, na svoj način, pozabave i nekim sličnim stvarima — masovnom hipnozom u Kotoru. Njihova presuda je neumoljiva — vještice ne postoje.

I baba odmah priča kako jeste. Poslata je iz Bara, po zadatku skadarskog vezira (koji je već znao za crnogorsku namjeru da udare na domaće Turke; izgleda da su Crnogorci i tada kao i danas bili vješti u čuvanju tajne): „pa me posla da vas ja pomutim / da se o zlu svome zabavite”.

Baba vještica spada u duhovite epizode, čitalac ima utisak da su neka rješenja, neki stihovi zabavljali i Njegoša dok ih je pisao. Očito da je kroz tih nekoliko humornih pasaža dao jednu vrstu mentalitetskog portreta crnogorskog čovjeka, njegovih slabosti, limita, praznovjerja.

Jedna od izdvojenih humornih epizoda je i Draško iz Mletakah. Ona se gotovo po stereotipu tumači kao „Njegoševa kritika Zapada”, premda je više riječ o kritici Crnogoraca, crnogorskog neznanja, zapravo. Ovdje se Njegoš — čovjek evropskog iskustva, pomalo izruguje sunarodnicima. Ali i naglašava njihovu neiskvarenost, pa je humorni učinak pojačan. Kroz čista zapažanja vojvode Draška dobijamo i prave informacije o tzv. visokoj civilizaciji kulturnih naroda — prisustvo žbira i nesloboda na svakom koraku je ono što je zgrozilo Crnogorca. Ali, svejedno, kada ga dužd pita o susjednim narodima i hoće li pojesti Crnogorca — živa ili mrtva — kad ga uhvate, Draško je najiskrenije začuđen. Herojski Crnogorac može ubiti neprijatelja ili biti ubijen, ali ne želi lagati o njemu: kao da nas Njegoš želi podsjetiti da među njegovim Crnogorcima i dalje živi autentični helenski herojski duh.

Njegoš je duhovit, ponekad i subverzivan i u nekim drugim rješenjima. Na jednom mjestu, u kontekstu nailazeće turske svadbe, čujemo kritiku „turskog” odnosa prema ženi:

„U njih nema nikakva vjenčanja,
 no pogodbu nekakvu učine
 ka da kravu napoli predaju.
 Oni žene u čeljad ne broje,
 no ih drže ka prodano roblje.
 Oni kažu: žena je čovjeku
 slatko voće al' pečeno jagnje;
 dok je takva neka je u kuću,
 nije l' takva sa njom na ulicu”.

I mogao bi čovjek da pomisli da se radi o nekim civilizacijskim ili kulturološkim razlikama, a ne o opanjkavanju drugačijeg, da nećemo u *Gorskom vijencu* naići i na „crnogorski” odnos prema ženama. „Te ja uzmi trostruku kandžiju / uženi joj u meso košulju / vrag uteče nekud bez obzira / i ozdravi snaha Anđelija”...

VIII „KRILATE” MORALNE ALEGORIJE

Dvije elegantne i ubjedljive moralne alegorije koje možemo naći u *Gorskom vijencu* Njegoš vezuje za krilata bića.

Na početku spjeva dešava se epizoda sa jarebicama. Iznenada, čuje sa graja. Ispostavlja se da su Crnogorci uhvatili grupu uplašanih jarebica koje su najednom doletjele. „Stade velika graja navrh Crkvine”, a neposredno prije toga jedan od vojvoda odustaje od ubijanja kukavice, jer mu je „žâ fišek oštetiti”.

Na upit što graju (*A evo ste gori nego đeca!*), čujemo odgovor Vukote Mrvaljevića:

„Doleće ni jato jarebicah
 i svakoju živu uhvatismo;
 stoga graja stade među nama”.

Na to „Svi iz grla poviču” (dakle, riječ je o stavu koji pripada svima, koji je moralni zakon):

„Puštite ih, amanat vi boži,
 jere ih je nevolja nagnala,
 a ne biste nijednu hvatali;
 utekle su k vama da uteku,
 a nijesu da ih pokoljete”.

U didaskaliji dobijamo potvrdu da su jarebice puštene.

Ovom elegantnom alegorijom Njegoš antropološki konstatuje herojski moral koji dominira među njegovim likovima.

U kontekstu alegorije o jarebicama jedna traumatična epizoda iz savremene crnogorske istorije svjedoči koliko zapravo Crnogorci zaista nisu čitali (ili razumjeli) Njegoša. Da su bili dobri čitaoci, zar bi bilo moguće da se desi deportacija bosanskih građana devedesetih godina? I oni su utekli k nama da uteku, ali, od silnih zakletvi i Kosova, mora da su ove jarebice promakle profesorima (i profesorkama) koji su predavali *Gorski vijenac*.

Postoji nešto duboko protivprirodno u bilo kom pokušaju (a bilo ih je previše) da se Njegošev *Gorski vijenac* pretvori u podršku nekom velikodržavnom projektu. Diktatori nemaju pravo na Njegoša. Svaki stih, svaki semantički impuls u ovom tekstu je protiv Moći, protiv Sile, protiv Tirjanstva. Njegoševi Crnogorci su prirodni anarhisti u izvornom značenju te riječi.

Kada Mićunović kaže turskom izaslaniku:

„Drž, ridžale, uzmi ovaj fišek
ponesi ga na poklon veziru
i kaži mu da je to cijena
koje drago glave crnogorske”,

on retorički staje uz rame Aleksandra Makedonskog kad kaže svojim vojnicima pred najveću bitku (Gaugamela, 1. oktobar 331. p. n. e) — *Ja vodim slobodne ljude, Darije vodi robove. Ako oni ubiju Aleksandra, samo jedan Makedonac manje, a ako mi ubijemo Darija, oni više ne postoje...*

Na očekivani gnjev Ridžala Osmana („Kakav fišek na poklon veziru, / samovoljni kavurski hajduče!”), Mićunović uzvraća najefektnije moguće:

„Zar obdadvu nijesmo hajduci?
On je hajduk roblja svezanoga,
on je bolji e više ugrabi;
ja sam hajduk te goni hajduke,
glasnija je moja hajdučija.
Ja ne pržim zemlje i narode,
Ama mnogi grdni mučitelji
Na nos su se preda mnom pobili”.

Ako bi trebalo tražiti stihove koji je najpreciznije formulišu Njegoševu političku misao u *Gorskom vijencu*, to bi bili ovi stihovi. Ova univerzalna i vječna podjela na „hajduke roblja svezanoga” i „hajduke te gone hajduke”.

„Hajduk te goni hajduke” je moralno superiorna pozicija u odnosu na sve oblike hajdučije. To je onaj koji može stati tirjanstvu nogom za vrat i „prive-
sti ga k poznaniju prava”.

Ne parole i nacionalne budnice, ne tragedizovanje frustracija nacionalne neostvarenosti, ne vjerska netolerancija, ovo je ono što je živo i danas iz *Gorskog vijenca*.

Nije li i današnjem čitaocu savršeno jasna ova podjela. Ipak, i u ovom slu-
čaju teško je prepoznati dejstvo ovih stihova na svijest savremenih Crnogoraca.

Vezirovi izaslanici odlaze, ali kao da se nastavlja isti, politički, u najboljem smislu te riječi, diskurs. „Biju se dva kokota kod skupštine.” Tu nas čeka ona najavljenja druga polovina odgovora na pitanje o razlogu za konflikt.

„Vidite li ova dva đavola!
Oko šta se oni dva poklaše,
jedan drugom oči iskopaše?
Za njima je tridest kokošakah,
mogu živjet kao dva sultana
da im dade nekakva nesreća.
I što mi je do njihove svađe —
A voli bih da nadjača manji;
A ti, aga, brade ti svečeve?

SKENDER-AGA

A ja voli da nadjača viši.
Rašta ga je bog višega dao:
Kad je viši, neka je i jači!

Pored ovog prvoplanskog etičkog pitanja — viši ili manji? — premda nije ni ono naivno (pobjeda manjega narušava tzv. prirodni poredak, zato je herojski čin, zato je veličanstvena), i gdje su želje posmatrača postavljene na očekivan način — postoji ovdje jedan još zanimljiviji, možda i dublji impuls. Gdje se Njegoš ukazuje kao tamni filozof istorije.

„Za njima je tridest kokošakah, / mogu živjet kao dva sultana” — nije li to opis dvojne zajednice? Suživota? Ipak, kao ni Njegoševi Crnogorci, ni ova dva kokota ne pristaju na tu vrstu razrješenja. A što ih gura prema rješenju koje podrazumijeva eliminaciju onog drugog? Što im ne da mira i bukvalno? „Nekakva nesreća.” Onaj tamni dio ljudske prirode koji čini da istorija izgleda tako krvavo. On je „nesreća” ljudskog postojanja, to je demon koji tjera na akciju, na sukob. „Nesreća” koja pripada ljudskoj prirodi i zato je ovaj uvid — mračan.

Njegoš ovdje izrasta u filozofa istorije i pesimističnog mudraca, kada, na ovako precizan način, ponudi ključno objašnjenje: nesreća koja pripada ljudskom kao takvom uzrok je svih patnji i zala na ovom svijetu. Pa i u slučaju njegovih književnih likova.

IX KLJUČNO PITANJE — KOJI NJEGOŠ?

Evo još jednog mogućeg učinka pomjeranja perspektive.

Teza koju sam svojevremeno iznio u jednom ozbiljnom književnom časopisu, ali i jednom intervjuu za popularni sarajevski nedjeljnik, o tome da je Njegoš u suštini pjesnik branilaca Sarajeva izrečena je sa namjerom da se ukaže na interpretacije Njegoša u odnosu na koje postoji neka vrsta psihološke blokade, nemogućnosti da se stvari sagledaju (i) na taj način. Ali, kad sve svedete i podvučete, nije li *Gorski vijenac* prije svega priča o odvažnima koji se konstituišu, samoodređuju kroz sukob sa mnogo jačim od sebe. Lišeno svih ideoloških i nacionalnih inercija, djelo se može interpretirati i na taj način.

Ova teza mi se takođe učinila i na lijep način provokativnom budući da su upravo mučitelji Sarajeva vojevali sa Njegoševim stihovima na usnama.

Na tu tezu reagovali su i srpski i bošnjački intelektualci. Vrlo slično — odbacili su je kao nemoguću. Bez elaboracija. Ugledni bošnjački intelektualac mi je poručio samo da to nije tako.

Pretpostavljam da se kod dijela Bošnjaka odigrava sličan proces onome iz *Gorskog vijenca*, šmitovski proces gdje vidimo potrebu da se kao arhineprijatelj obilježi Njegoš. U šmitovskom ključu koji smo prozvali povodom odnosa u *Gorskom vijencu*, to bi bio onaj marker u odnosu na koji formulišete sopstveni identitet, odnosno aktuelnu verziju identiteta, jer identitet nije statična kategorija. Ipak, i tada je napomenuto da je današnja politička realnost — uloga individue je radiklano drugačija — neuporedivo različita od vremena dešavanja Njegoševog spjeva, i vjerujem da takvo konstituisanje identiteta danas nije najsrećniji izbor. Na koncu, put do modernih identiteta nužno je različit od puteva kojima su se konstituisali klasični identiteti.

Etiči nauk gdje ga ima nije određen nominacijama, pa ni Njegoševa etika nije određena nacionalnim ili vjerskim kontekstom, niti pripadnošću likova.

Ilustruje to i jedna anegdota, koja nudi i jedno zanimljivo objašnjenje. Starovaroški musliman pita prijatelja, Crnogorca, uglednog profesora, dok se prisjećaju neveselih devedesetih, i onih Crnogoraca koji su imali snage i hrabrosti (i potrebu) da brane sugrađane druge vjere: „Zašto ste nas branili tada?” „Jer smo vaspitani na Njegošu”, objasnio mu je prijatelj. Starovarošanin se nesumnjivo dobro sjeća da su i oni koji su ih napadali tvrdili da to čine i u ime Nje-

goša, i vjerovatno je bio sasvim zbunjen. Jedni su se nadahnjivali nacionalnom retorikom, a drugi Njegoševom etikom, i filozofijom otpora (svakoj) sili. Jedni su ga dobili kao nacionalni doping, a drugi su ga — čitali. To je ključna razlika. Otud Njegoš na tako različitim pozicijama istovremeno. Ali, velik pjesnik je — voćka čudnovata...

Nije, dakle, pitanje da li Njegoš? Ključno pitanje je — koji Njegoš?

Od svih mogućih Njegoša, koji je pjesnik za naše vrijeme? Koji nam je od pomoći u našem vremenu i izazovima koji stoje pred nama? Taj odgovor moramo dati mi, njegovi današnji čitaoci.

Ako ga pokušavate proizvesti u sveca ili nacionalnog ideologa, Njegoš je mrtav pjesnik. Pročitana sa sviješću o kontekstu, Njegoš je vanvremeni klasik, pjesnik slobode i otpora, veličanstveni jeretik kome su sve ideološke i vjerske odore tijesne.

I ono najvažnije — Njegoš je stvorio jezik slobodnih ljudi. Kojim mi danas govorimo.

X ZAKLJUČAK

Imamo li pravo našeg najvećeg pjesnika ostaviti nerazumijevanju?

Nerazumijevanje koje proističe iz neadakevatnih interpretativnih modela jeste zapravo najdublje nerazumijevanje. Crna Gora je bitno drugačija u odnosu na prije pedeset, a kamoli sto pedeset ili dvjesta godina. Svijet je, takođe, bitno drugačiji. A mi o Njegošu u mnogo čemu govorimo kao što su govorili naši preci prije jednog stoljeća. Ne samo što govirimo kao oni već Njegoša i tumačimo kao oni. To je, u najkraćem, neoprostivo. Velikog pisca isključiti iz mijena kroz koje prolazi svijet, kroz koje prolazimo mi sami, isto je što i odreći ga se. Šekspir i Servantes rastu sa Evropom, oni su živi pisci koji se „izjašnjavaju” o ključnim pitanjima moderniteta, jer imaju valjane čitaoce. Mi smo svog najvećeg pisca osudili na sklerozu, uskratili mu pravo da bude sa nama. Ne da je prisutan parolama i besramnom političkom upotrebom, već onim važnim informacijama, koje nerijetko spajaju racionalno i emocionalno ili učine da jasno bljesne neizrecivo, a koje nam mogu dati samo istinski, samo najveći umjetnici.

Mi Njegoša moramo spasiti od sebe samih. Od naših loših čitanja, koja nisu njegov grijeh. Njegoš se mora u školama predavati na potpuno drugačiji način. Ne tako što će od njega da prave nacionalni totem, već što će mlade ljude uvesti u moguću komunikaciju sa piscem koji im i te kako ima šta reći.

Ali dok god naše obraćanje njemu bude drhtavim glasom koji uzmiče pred nestvarnom veličinom, to neće biti moguće. Samo nova čitanja mogu otvoriti to djelo i za nove generacije. Ne sljedbenika, ne obožavalaca, već — čitalaca-sabesjednika. Za pjesnika i nije potrebno više.

Balša BRKOVIĆ

HOW TO READ NJEGOŠ TODAY

Summary

Misunderstanding due to inadequate interpretive models is, in fact, the most serious misunderstanding. Montenegro is much different now in comparison to fifty years ago, let alone a hundred and fifty or two hundred. The world of today is, also, significantly different. Still, we speak of Njegoš mostly in the way our ancestors spoke about him a century ago. Not only that we speak as they did, but we interpret Njegoš in the same way. That is, at best, inexcusable. To exclude a great writer from the changes the world passes through and that we ourselves are experiencing, is the same as to renounce him. Shakespeare and Cervantes grow with Europe, they are living authors who „speak” to key contemporary issues, because they have good readers. We have condemned our greatest author to a sclerosis depriving him of the right to be with us. He should not be with us via slogans and shameless political use, but via that important information, which often connects the rational and the emotional, or makes the inexpressible shine through the works of the greatest ever minds and artists.